

СВІДОМА ТА НЕСВІДОМА СФЕРИ ПСИХІКИ В КОНТЕКСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Т.В. Количева, канд. філос. наук, доцент

В статті розглядається питання зв'язку відповідальності зі свідомою і несвідомою сторонами психіки, яке порушується в зв'язку з поняттями про зону реальності та зону фантазії людини. Припускається, що відповідальність залежить від співвідношення буття, яке усвідомлюється і буття, яке не усвідомлюється. Також питання відповідальності розглядається в контексті актуальної детермінації цілей цієї відповідальності - йде мова про так звану актуальну детермінацію, яка обумовлена не логікою, а переживанням людиною власних можливостей.

***Ключові слова:** відповідальність, усвідомлення, зона фантазії, вибір реакції, актуальна детермінація*

Актуальність проблеми. Питання свободи вибору та відповідальності частіше всього асоціюють з морально-етичною проблематикою. Але не менш цікавим є питання про спонукальні причини відповідальності. Це важливо в зв'язку з тим, що пізнавальна діяльність поведінка людини визначається інформацією, що поступає із зовнішнього світу і процесом переробки цієї інформації [1, с.72]. В зв'язку з цим виникає питання – чи людське пізнання є детермінованим, чи воно є результатом суто власних, частково неусвідомлених проявів індивіду. Якщо людина приймає детерміновані рішення, як вірні, так і хибні, то вона не є причетною до цих рішень і не може відповідати за них. А якщо людина приймає рішення за власним вибором, то неможливо з'ясувати, від чого залежить це рішення, що також свідчить про відсутність цілковитої відповідальності людини.

Метою статті є спроба окреслення ролі свідомої та несвідомої психіки в контексті питання відповідальності людини при розгляданні відповідальності як пізнання власних можливостей суб'єкта.

Розробленість теми. Питання відповідальності людини розглядалось в філософії та психології багатьма авторами, зокрема, в екзистенціалізмі. М. Бердяєв висловлює думку, що, якщо людина вільна в своєму виборі, то це означає, що вона не підкоряється ніяким законам буття. Ж.-П. Сартр стверджує, що свобода тісно пов'язується з поняттям про відповідальність.

А. Пуанкаре визначає, що «світ, в якому не панує детермінізм, закритий для вчених [4, с.632].

Філософи-іраціоналісти висловлюють думку, що поведінка людини ніколи не може бути поясненою, і з цього випливає те, що відповідальність людини – це характеристика, яка не підлягає раціоналістичним поясненням і залежить від внутрішніх станів людини.

Окремі автори, зокрема, радянський психофізіолог П.В. Симонов, намагаються з'ясувати природу внутрішніх станів людини. Він стверджує, що існують детерміновані неусвідомлені процеси [1, с.73], і людина здатна усвідомити тільки кінцевий результат цих процесів. Сам акт відповідальності людини також можна віднести до процесів, які усвідомлюються людиною тільки по отриманні остаточного результату.

Позиція психоаналізу висвітлює питання відповідальності з точки зору вивчення моральності. З. Фрейд підкреслював, що людське буття в світі має двобічний характер, і це пов'язане моральною детермінацією його життєдіяльності. К'єркегорівське тлумачення проявів людського буття в світі в чомусь нагадує психоаналітичні позиції – він також намагався з'ясувати сутність «тих моральних імплікацій людини, які роблять її існування проблематичним, розірваним і нестабільним [2, с.170].

Цікавою є точка зору гештальтпсихології, в якій стверджується, що відповідальність – «це бути автором того, що ти робиш» [3, с.45]. Але відповідальність у більшості авторів розглядається з позицій моральності, і тому є намір більш приділити уваги саме питанню відповідальності в контексті пізнання людиною себе і своїх власних можливостей і утворення власної реальності, яке повинно розкриватись, враховуючи особливості свідомої та несвідомої психіки індивіда.

Викладення основного матеріалу. Відповідальність людини, в своєму роді, пов'язана з тим, як людина сама створює свою власну реальність, і її можна назвати продуктом уявлення людини про власне функціонування як на рівні мислення, так і на рівні дії, і можливість спрямувати свої дії в

відповідності з мисленнєвим проектом. Такі думки висловлювались Ф. перлом в його гештальтпсихології. Людина, як каже Перлз, «концентрує значну частину своєї діяльності і чуттєвого сприйняття навколо означеної проблеми» [3, с.274].

І якщо сам акт відповідальності тісно пов'язаний з мисленням, то слід зазначити, що мислення включає в себе і теоретизування, і перед віщання, і уявлення. Виходячи з гештальтпсихології, поняття про відповідальність тісно пов'язане з поняттям про цілісність та усвідомлення. Свідома та несвідома психіка пов'язані з переживанням людини самої себе. Ф. Перлз визначає:» Отримав переживання себе на трьох рівнях – фантазування, гри та дії – людина краще починає розуміти саму себе» [3, с.278]. Така думка збігається з загальною ситуацією постмодерну, в якій наголошується на ігровому характері життя і культури. Людина постмодерну втілює в життя свої справи і думки в процесі гри. Цей процес гри є цікавіше, ніж кінцевий результат. Тому і питання про відповідальність набуває іншого вигляду і передбачає визнання меж застосування власної відповідальності внаслідок усвідомлення власної інтерпретації ситуації відповідальності. Несвідома частина психіки індивіда при цьому відіграє роль регулятора згаданої гри, фантазування, завдяки своїй детермінованості. Якщо виходити з думки про нову інтерпретацію відповідальності, то слід також поставити питання про співвідношення між раціональним та ірраціональним в поведінці людини та осмисленням нею своєї поведінки, а також, про характер регуляції несвідомої психіки і організацію мислення та діяльності людини.

До несвідомого відносяться всі дії, які людина не може контролювати. Відомо, що несвідоме певним чином пов'язане з теоретизуванням інтелектуальним. В чомусь можна сказати, що таке теоретизування є спонтанним – людина спонтанно здійснює різні мисленнєві операції. Тобто, в процесі мислення людина налаштована застосовувати підсвідомо значущі власні інтелектуальні надходження, що ще раз підтверджує ідею про детермінованість пізнавальних процесів на несвідомому рівні. Якщо

продовжити думку про трактовку відповідальності на рівні гри, як вважає постмодерністська традиція, то відповідальність є також спонтанним людським проявом, тобто, власним вибором людиною реакції.

В зв'язку з такою думкою можна розглядати процес відповідальності з в двох різних сторін: або відповідальність – це вибір власної реакції, виходячи з механічного слідування певному ходу думки, або відповідальність – це вираження власних чуттів та вміння їх усвідомлювати в контексті конкретних ситуацій. Іншими словами, відповідальність – це вміння вірно користуватись власним наміром, це – серія дій, які зроблені з певним наміром, де необхідною умовою є усвідомлення цього наміру. Важливим моментом в цьому є також розуміння, яке відбувається на інтуїтивному рівні – саме про таке розуміння говорить П.В. Симонов.

В гештальтпсихології стверджується, що своєчасність і відповідальність є складовим єдиного образу буття людини [3, с.278]. Якщо повернутись до трактування відповідальності як вибору людиною власної реакції, то відповідальність є в чомусь продовженням потреб людини. Потреби людини в певному психологічному сенсі сигналізують людині про те, чого вона позбавлена в житті. Розглядаючи питання про детермінізм, або незалежність відповідальності від будь-яких факторів, слід зазначити, що розум може мислити про відповідальність, а в реальному житті відповідальність існує суб'єктивно, і це залежить від того, яку суб'єктивну реакцію з багатьох існуючих обере суб'єкт – тобто, можна спостерігати певне співвідношення детермінізму і індетермінізму.

Як відмічає автор М. Аллахвердов, існує два види детермінації:» зовнішня, коли причини, які детермінують поведінку людини, пов'язані з об'єктивними умовами, і внутрішня, яка обумовлена причинами, що знаходяться всередині особистого «Я» [1, с.75].

Другий вид детермінації пов'язаний з діяльністю підсвідомості, тобто, свідомість в процесі діяльності привносить в процес мислення певні труднощі. Свідомість не може визначати власні границі, що само по собі

ускладнює акт відповідальності. Прикладом цьому може служити те, що глуха від народження людина не здатна безпосередньо усвідомлювати власну глухоту, тому що вона живе в світі без звуків і не здатна безпосередньо переживати, що вона не чує звуків, оскільки в своєму досвіді ніколи не зіштовхувалась зі звуками. Такій людині може бути відома, що вона не має деяких здібностей інших людей, але вона не знає, в чому ці здібності полягають [1, с.20].

Тобто, усвідомлювати власні границі свідомість, як правило, не здатна. Виходячи з цієї думки, можна стверджувати, що створені власним розумом границі відповідальності не завжди усвідомлюються людиною. Цікавим в цьому є питання про механізм створення цих границь. Серед сучасних авторів існує так думка, що людина неусвідомлено приймає рішення про те, що усвідомлювати [1, с.20]. Це стосується і питань відповідальності – суб'єкт саме неусвідомлено приймає рішення про те, що та чи інша ситуація потребує власної відповідальності. Залишається з'ясувати, як несвідома частина психіки впливає на процес усвідомлення, цілісність та відповідальність людини. Можна зробити висновок, що будь-яка свідома поведінка спочатку регулюється несвідомою психікою, значну частину якої складають потребово-емоційні прояви. В зв'язку з цим автори-психологи, зокрема, О.К. Тихоміров, говорять про емоційне передбачення рішення будь-яких завдань, які отримує людина. Те ж саме явище можна розповсюдити і на прийняття відповідальності. Важливим є ще такий момент, як пояснення людиною для себе власної відповідальності, і це пояснення може бути правдоподібним, але не завжди співпадати з реальністю.

Якщо зосереджувати увагу на тому, яка роль відводиться свідомості в відповідальності, а яка – підсвідомості, то слід визначити, що, перш за все, свідомість призначена для відображення реальності та регуляції діяльності [1, с.31].

Тобто, свідомість регулює відповідальність в контексті природного прагнення людини до власної цілісності і самобереження в психічному

сенсі. Але свідомість часто робить помилку в процесі вибору напрямку, за допомогою якого та цілісність досягається. Це можна порівняти з тим, як людина, включаючи свідомість на рівні свого фізичного існування, може порушити ті автоматичні механізми, які рятують людину. Іншими словами, границі власної відповідальності створюються людиною, з одного боку, на рівні свідомості, а з іншого – на рівні підсвідомості. При цьому на рівні свідомості границі вибудовуються з точки зору накладання на предмет переробки інформації певних обмежень. Ці обмеження стосуються як особливостей наявного буття людини, так і суб'єктивного її буття – це зона гри, або фантазування за термінологією Ф. Перлза. Тобто, власна інтерпретація людиною відповідальності пов'язана з її сприйняттям зони гри, або фантазії.. Мова йде про відображення людиною власного стану, про здатність само програмування, яке відбувається на підсвідомому рівні. Підсвідомість визначає саме онтологічну спрямованість об'єктивності суб'єктивних переживань і їх значення для себе.

К. Поппер висловлює думку, що кожна подія має передумовленість прийняття її людиною як об'єктивно існуючої в контексті власного життєвого простору і активності участі в подальшому формуванні цієї події – можна ще раз пригадати визначення відповідальності Перлза як авторства власних подій. Виникає думка, що відповідальність залежить від співвідношення буття, яке усвідомлюється і буття, яке не усвідомлюється.

Якщо далі розглядати категорію гри та фантазування в зв'язку з відповідальністю, то можна зробити висновок про те, що відповідальність – це дійсно усвідомлений вибір суб'єктом власної реакції. Після вибору цієї реакції відбувається функціонування вже на іншому рівні – на рівні дії. Як стверджує Ф. Перлз, «людина здатна функціонувати на двох різних рівнях: рівні мислення та рівні дії» [3, с.273]. Вибір, якій людина здійснює на різних рівнях, в самому процесі відповідальності, дозволяє їй зекономити свій час та зусилля. Іншими словами, підсвідомість допомагає перенести з зони фантазії в зону реальності власні проблеми, які повинні вирішуватись.

Залишається розглянути питання, яке стосується можливості людини оцінити вірність обраного рішення з точки зору роботи власної свідомості. Зміст свідомості – це єдине, в чому людина може бути впевнена, як стверджує В. Джеймс: «Ми бачимо те, що усвідомлюємо» [1, с.67]. Якщо цю думку екстраполювати на означені проблеми відповідальності, то можна зробити висновок, що людина вважає своїм те, що вона усвідомила в процесі самопрограмування, яке, в свою чергу, відбувається на підсвідомому рівні.

Як ми визначили, на підсвідомому рівні процес прийняття відповідальності обумовлений суб'єктивним відношенням цієї або іншої події до зони гри, фантазії, або до зони реальності. І так як відповідальність відноситься не тільки до зони реальності, а ще й до рівня дії, до того, як відбудеться сам акт прийняття людиною відповідальності, людина на підсвідомому рівні починає відчувати зміст того, що вона здійснює для самої себе.

Ці дії заради власних ідей та мотивів відбуваються в процесі орієнтації людиною в власних життєвих смислах і різних мотивах [1, с.77]. Однак, як стверджує автор В.М. Аллахвердов, «якщо альтернативи суб'єктивно рівносильні, немає причин для прийняття рішення, так як вибір за будь-якою ознакою або алгоритмом не є свободний вибір, а якщо не рівносильні – то немає свободи вибору – обирається найбільш переважна альтернатива [1, с.77].

Такі думки підштовхують до переглядання питань детермінації в зв'язку питанням відповідальності людини. Ця проблема розглядалась сучасними вітчизняними психологами – А.С. Асмоловим, В.А. Петровським в контексті детермінації створення цілей людини. В.А. Петровський підкреслює, що будь-яку людську ціль детермінує переживання людиною стану можливості дії (стан «Я можу»), тобто, говорячи мовою гештальтпсихології, зона реальності формується завдяки створенню стану наміру. Цей стан створюється на рівні підсвідомості ще до того, доки суб'єкт починає замислюватись над вибором власної реакції. Тобто, ця реакція

обумовлена принципом так званої актуальної детермінації, обумовленою не стільки логікою і природним ходом подій, скільки власним переживанням людиною своїх можливостей дії. Це формує нову ціль, яка не виводиться з попередніх цільових орієнтацій, яка спрямована на забезпечення актуальної, домінуючої потреби людини. В зв'язку з цією домінуючою потребою і відбувається створення стану наміру, який, в свою чергу, формує зону реальності людини.

Тобто, стан наміру припускає усвідомлене переживання можливості здійснення будь-якої дії. Як відмічає Петровський, «необхідність дії, пов'язана, скоріше, не з безпосередньо переживанням «Я можу», а з невизначеністю, з сумнівом: «Чи можу я?». І щоб відповісти на це питання і ліквідувати сумнів, потрібно спробувати здійснити дію» [1, с.77]. Якщо провести аналогію, то для визначення можливості відповідальності як вибору реакції людини, в випадку, що людина є автором вибору конкретної реакції, слід здійснити дію, спрямовану на відповідальність. Така дія впливає з несвідомих ресурсів людини. Якщо йде мова про співвідношення свідомого та несвідомого в процесі відповідальності, структура психічної діяльності не вичерпується свідомим та несвідомим, і в суб'єктивній реальності людини, такий, як зона фантазії. В суб'єктивній реальності ще є така підструктура, як самопізнання, яка зорієнтована на аналіз, усвідомлення, цілісну оцінку людиною власних думок, установок, мотивів, дій.

Людина актуалізує в собі відповідальність, коли робить суб'єктом пізнання саму себе і власну свідомість – самосвідомість розкриває зміст свідомості, її місце та роль в суб'єктивній реальності людини. Розглядаючи такий рівень суб'єктивності, як рефлексію, слід підкреслити, що вона зароджується в процесі як внутрішньої діяльності духовного життя людини, так і в процесі колективного спілкування. В обох випадках суб'єкт зіштовхується з необхідністю брати відповідальність, яка повинна бути чимось детермінованою – це відбувається поряд з цим, що сам механізм свідомості, за допомогою якого людина робить саму себе суб'єктом пізнання,

передбачає певну логічність власного вибору, хоча б, користуючись індивідуальною логікою:»механізм свідомості приймає гіпотезу про наявність свободи» [1, с.305]. Механізм здійснення відповідальності відбувається в зв'язку з детермінованими діями. Ми з'ясували, що неусвідомлені дії, якщо вони також мають свою детермінацію. Механізм свідомості покликаний для того, щоб знайти, чим обумовлена та дія, яка не має під собою ніякого підґрунтя для того, щоб її здійснити, тобто, свого роду, детермінація при відсутності детермінації:» Цей механізм зобов'язаний розглядати вчинки як закономірні та формувати уявлення про причини, які спонукають здійснити ті вчинки, навіть в тих випадках, коли вони відбулись зовсім випадково [1, с.307].

Автор В.М. Аллахвердов висловлює оригінальну думку відносно свободи вибору і стверджує, що свідомість намагається підкорити детермінації будь-яку дію і думку, і в подальших роздумах ця причина буде вважатись реально існуючою. Таким чином відбувається перетворення зони гри та фантазії на зону реальності суб'єкта. На основі цієї реальності людина приймає рішення і бере відповідальність. Користуючись свідомістю, суб'єкт намагається зробити свої вчинки і думки детермінованими, але прийнята і власним способом детермінована відповідальність в своєму роді має ілюзорний характер.

Висновки. Підсумовуючи сказане вище, можна зробити висновок, що відповідальність – це більше суб'єктивна характеристика, ніж об'єктивна, яка існує як на рівні конкретної дії, так на рівні можливості людини бути «автором» власних подій. Важливим моментом в цьому є процес усвідомлення людиною власної реальності, з якої випливає відповідальність. Якщо говорити про визначення ролі свідомої та несвідомої психіки в процесі відповідальності і виходячи з того, що людина може переживати себе на трьох рівнях – фантазування, гри та дії – слід зазначити, що фантазія – це більшою частиною продукт несвідомої психіки. Несвідомість допомагає свідомості в виборі людиною напрямку, за допомогою якого людина досягає

стану цілісності, який сприяє відповідальності за будь-яку подію свого життя. В чомусь, границі відповідальності визначаються саме границями власної реальності людини. Те, що не відноситься до зони реальності, продовжує відноситись до зони гри або фантазії. Цікавим при цьому є питання щодо детермінації усвідомленості. З одного боку, відповідальність не підлягає раціональним поясненням, а з іншого – якщо відповідальність є наслідком детермінованих, логічно обумовлених рішень, то сам суб'єкт не є цілком причетним до цих рішень та власної відповідальності. Можливо розв'язати це протиріччя за допомогою поняття актуальної детермінації – детермінації, яка обумовлена не стільки логікою і природним ходом подій, скільки власним переживанням можливості дії. Це власне переживання також є результатом діяльності несвідомого. Можливість актуалізації детермінації залежить від особливостей самосвідомості людини при участі рефлексії. А механізм самосвідомості передбачає певну логічність власних думок.

Тобто, можна зробити висновок, що роль свідомості в відповідальності полягає в означенні суб'єктом зони реальності, в якій вона буде діяти як «автор» власних подій. Перетворення зони фантазії на зону гри відбувається саме завдяки властивості свідомості підкоряти детермінації будь-яку дію, але це робиться після того, як підсвідомість створить стан актуальної детермінації. Знання цих можливостей свідомості та підсвідомості в питаннях відповідальності може сприяти більш кращому усвідомленню людиною власної реальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аллахвердов В.М. Методологическое путешествие по океану бессознательного к таинственному острову сознания. – СПб: Речь, 2003. – 268 с.
2. Лейбниц В.М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. – М.: Политиздат, 1990. – 397 с.

3. Перлз Ф. Практика гештальттерапии. – М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2005. – 480 с.
4. Пуанкаре А. О науке: Пер. с фр. – М.: Наука, 1983. – 560 с.

СОЗНАТЕЛЬНАЯ И БЕССОЗНАТЕЛЬНАЯ СФЕРЫ ПСИХИКИ В КОНТЕКСТЕ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЧЕЛОВЕКА

Т.В. Колычева

В статье рассматривается вопрос связи ответственности с сознанием и бессознательной стороной психики, которое поднимается в связи с понятием о зоне реальности и зоне фантазии. Предполагается, что ответственность зависит от соотношения бытия, которое осознается и бытия, которое не осознается. Также вопрос ответственности рассматривается в контексте актуальной детерминации целей этой ответственности – речь идет о так называемой актуальной детерминации, которая обусловлена не логикой, а переживанием человека собственных возможностей.

Ключевые слова: ответственность, осознание, зона фантазии, выбор реакции, актуальная детерминация.

CONSCIOUS AND UNCONSCIOUS PHYSICS AS TO THE RESPONSIBILITY OF THE INDIVIDUAL

Kolycheva T.V.

The article deals with the problem of the link of the responsibility with consciousness and unconscious aspect of psychics that is raised in connection with the concept of reality zone and imagination zone. The responsibility is believed to depend on the correlation of the existence which is not comprehended. The problem of responsibility is also considered in the context of urgent determination of the object of this responsibility – the question is about the so-called urgent determination which is caused not by logic but emotional experience of an individual as to his own chances.

Key words: responsibility, comprehension, imagination zone, choice of reaction, urgent determination.